POVIJEST HRVATSKOGA JEZIKA - 1. KOLOKVIJ

1. pitanje – VOKALIZAM:

1.1. Sustavska disimilacija

Pojava kojom se izbjegava ponavljanje glasova izravnih ili udaljenih susjeda u nekom od sustava (samogl, sugl).

To vidimo kod starog dugog *u* i novog dugog *u*. Staro *ū* (nastalo od praslav. jezika) ide u novo *ū* (nastalo od diftonga *eu, au*). Artikulacija novog *ū* približila se *ī (y)*. Da ne dođe do izjednačavanja i samim time do osiromašenja sustava, dolazi do **sustavske disimilacije**.

- novo *ū* > *y*

lat. tū > psl. *ty > hrv. ti
stind. dhūmas > psl. *dymЪ > hrv. dim
stind. sūnus > psl. *synЪ > hrv. sin

Sustavska disimilacija se događa dolaskom Slavena. Proučavanjem onomastičke građe zatječemo romanske toponime s ǫ: **ǫ > y**

Rǫma > RymЪ > Rim
Salǫna > SolynЪ > Solin
Albǫna > LabynЪ > Labin
Flanǫna > PlomynЪ > Plomin

Kasnije (vrijeme kristijanizacije) više ne vrijedi to, nego: **ǫ > u**

Antǫnius > Antun; Pǫla > Pula; Briǫni > Brijuni; cantǫne > kantun; perǫne > pirun

Prema tome, dobili smo od dugoga *u > y.*

Samoglasnička struktura nakon pojave *y*:

kratki	i	e	a	u	
dugi	i	e	a	u	y
nosni		ę	ą		

1.2. Preventivna disimilacija

Djeluju dvije opreke:

nazalnost/nenazalnost
dugi/kratki (**kvantitativna opozicija**)
anomalija *y* (nema kratkog parnjaka)

Teži se pojednostavljivanju sustava tj. ukidanju kvatitativne opozicije, ali to bi dovelo do znatnog broja homonima – zato djeluje **preventivna disimilacija**.

- djeluje i kvaliteta i kvantiteta

ĭ > Ь (lat. pix > psl. *pЬk)
ē > ě (lat. sēmen > psl. *sěmę**)**
ă > o (lat. axis > psl. *osЪ)
ū > Ъ (stind. duva > psl. *dЪva)

Dobivamo 4 nove jedinice: **Ь, ě, o, Ъ**

Samoglasnička struktura temeljena na kvantitativno-kvalitativnim opozicijama:

kratki	Ь	e	o	Ъ	
dugi	i	ě	a	u	y
nosni		ę	ǫ		

ili

kratki	Ь	e	o	Ъ	-	-	-
dugi	i	ě	a	u	y	ę	ǫ

1.3. Prva faza vokalne transformacije

Obuhvaća promjene samoglasničkoga sustava u dopovjesnom razdoblju hrv. jezika (do prvih pisanih spomenika). Označava pokraćivanje iskonski dugih samoglasnika (dobivaju kratke parnjake; krate se na kraju riječi u svim slav. jezicima) i duljenje iskonski kratkih samoglasnika (dobivaju duge parnjake). Kao posljedica javljaju se konsonantizam i akcentuacija (krati se praslavenski akut) → npr. hrv. lȉpa – slov. lepa.

1. faza vokalne transformacije podrazumijeva promjene:

y > i; ę > e/a; ǫ > u/o/(a)

Gube se samoglasnici specifične artikulacije: *y, ę, ǫ* (nestaje opreka nazalno/nenazalno)

- *y* prelazi u *i* u svim pozicijama *(y* inače bio iza tvrdih suglasnika, *i* iza mekih):

y* > *i (syn > sin; ryba > riba; mysliti > misliti)

- *ę* prelazi u *e/a;* ima široku, otvorenu artikulaciju, gubi nazalnost:

ę* > *e (językЪ > jezik) - ŠN i KN
ę* > *a (językЪ > jazik) - može prijeći u e*/a* iza *j, č, ž* u ČN

- *ǫ* prelazi u *u/o/a*, ima usku, zatvorenu artikulaciju, gubi nazalnost:

ǫ* > *u (rǫka > ruka) - ŠN, veći dio ČN
ǫ* > *o (rǫka > roka) - KN, manji dio ČN
ǫ* > *a (rǫka > raka) - mali dio ČN

Starohrvatski samoglasnički sustav:

kratki	i	e	ě	a	o	u	Ь	Ъ
dugi	i	e	ě	a	o	u	(ne mogu dobit duge parnjake)	(ne mogu dobit duge parnjake)

Postoje potvrde da su jeri (y), prednji nazal (ę) i stražnji nazal (ǫ) bili postojani u dopovijesno doba, npr. u toponimima:

y: Rǫma > RymЪ > Rim
ę: Parentium > PoręčЬ > Poreč
ǫ: sanctus > santu > sǫtЪ > sut (Sutivan, Sućuraj, Sumartin, Sustipan)

1.4. Druga faza vokalne transformacije

Pripada starohrvatskom razdoblju i podrazumijeva promjenu poluglasova **Ь i Ъ u *∂*** → slijevaju se u jedan glas (nisu se mogli duljiti niti dobiti promjenu). Dvije su moguće realizacije *∂*:

1. **redukcija** (*nestajanje*; pogotovo na kraju riječi) → synЪ > sin*∂* > sin
2. **zamjena** (*vokalizacija*; *∂* prelazi u *a, e, o*) → dЬnЬ > d*∂*n*∂* > dan/den

Vokalizacijom i redukcijom nastaju brojni homonimi:

- uključena **akcenatska razlikovnost**:

mast**Ь** ('mast') > mast > mâst (ž.r.)
m**Ъ**st**Ь** ('grožđani šećer') > m**Ъ**st > mȁst (m.r.)
m**Ь**st**Ь** ('odmazda, osveta') > m**Ь**st (nestala)

- uključen **tvorbeni mehanizam**:

lěn**Ъ** (pridjev) > lijen ('lijen')
lěn**Ь** (imenica) > lijen**ost** ('lijenost'; ost - nova tvorba)

- uključen **sociolingvistički mehanizam**:

t**Ь**šta ('ženina majka') > tašta / pun-ica
t**Ъ**šta ('prazna') > tašta / taština

Homonimija može biti riješena na nekoliko načina:

- akcenatskim mehanizmom
- morfološkim kategorijama
- tvorbom riječi
- značenjskim oznakama
- prelaskom u pasivni rječnik

Hrvatski samoglasnički sustav:

a	e	i	o	u

1.5. Samoglasničke alternacije

1. prijeglas (metafonija)
2. prijevoj
3. zijev (hijat)
4. proteza
5. sažimanje (kontrakcija, stezanje)
6. duljenje i jednačenje

7. razjedničivanje (disimilacija)
8. pokretni samoglasnici
9. ispadanje slogova (haplologija)
10. premetanje (metateza)

1. prijeglas (metafonija)

Fonološki je uvjetovana alternacija s pojedinim ograničenjima u distribuciji. Kada bi se neki gramatički morfem koji je započimao samoglasnikom stražnjega niza pri deklinaciji ili konjugaciji našao iza palatala, samoglasnik bi se na početku tog gram. morfema preglašavao (prelazio u odgovarajući samoglasnik koji je mogao stajati iza palatala).

- **prednji samoglasnici *i, e, Ь*** nisu mogli stajati uz **nepalatalne suglasnike *k, g, h***
  → *i* > *y*; *e* > *o*; *Ь* > *Ъ*

- **stražnji samoglasnici *y, o, Ъ*** nisu mogli stajati uz **palatalne i palatalizirane suglasnike**
  (vrhЪ > vrhomЬ)

  e* > *o iza palatalnih suglasnika (Bečom, zecom, Božo, tuđoj, našoj)
  ě* > *i*; *y* > *ę*; *y* > *i (ženě > ženi)
  ě* > *a iza *č š, š, j, št, žd* ((legěti > ležěti > ležati; kričati, bježati, zviždati) - prvo *ě* palatalizira glas ispred sebe pa onda čini prijeglas)
  ę* > *a iza *j, č, ž* (počęti > početi, jazik) - čakavska dijalekatska izmjena
  ě* > *i ispred *o* i *j* (htio, dio; smijati se, noviji/noveji)

2. prijevoj (apofonija)

Morfološki je uvjetovana alternacija. Nalazi se u korijenskom dijelu srodnih riječi. Ne mijenja se temeljno značenje, nego uvodi riječ u nove morfološke i tvorbene kategorije.

npr. leg-, lěg-, log-, lag- : leći, legnem, lijegati, polog, položiti

Uključuje sve samoglasnike, ali u jednom prijevoju nikada nisu svi.

-e/-ije/-je/-a/-o (teći, tijek, utjecati, utkati, tok)
-e/-ije/-i/-o (reći, riječ, proricati, prorok)
-i/-o/-a (piti, pojiti, napajati)

- posezati – posizati; zatvoriti – zatvarati; brati – berem – birati –izbor

3. zijev (hijat)

Samoglasnička alternacija kada se uzastopno ostvaruju dva samoglasnika (i na granici riječi). Hrvatski jezik "nije trpio" zijev pa ga imamo samo u složenicama i onomatopejskim riječima:

stariji zijev - crnook, neugodan, naučiti, naoštriti, jauk

noviji zijev - ***l > o/u*** (pjeval > pjevao, rekal > rekao; pauk, paučina)
- kada između dva samogl. ispada sugl. (jedanaest, poezija, zoologija)
- *ǫ* > *u* (paǫkЪ > pauk)

Između ***i*** i ***o*** nema zijeva zbog glasa i u izgovoru, npr. htio, bio.

Zijev se uklanja: sažimanjem samoglasnika, umetanjem intervokalnog *j/v*, konsonantizacijom *u* (ako je 2. samoglasnik u nizu – npr. Paulus > Pavao).

4. proteza

Uklanja zijev između dvije susjedne riječi (u dohistorijskom razdoblju svaka riječ je završavala samoglasnikom, ako iduća riječ počinje samoglasnikom nastaje zijev).

- samoglasnici ***Ь, Ъ, ę, y*** nisu mogli stajati na početku riječi pa su dobivali protezu da bi ih se moglo izgovoriti

prednji ***Ь, ę*** dobiju ***j*** – jezik (< językъ)
stražnji ***Ъ, y*** dobiju ***v*** – upiti (< vъpiti)

U hrv. jeziku (danas) *j* se javlja ispred svih samoglasnika (jabuka, jablan, još, jutro).

5. sažimanje (kontrakcija, stezanje)

Još jedan način za uklanjanje zijeva (nakon intervokalnog *j*). Sažimanje je usko povezano s duljenjem i jednačenjem.

npr. pojas > pas; mojemu > momu; mojega > moga; toje > te; zajec > zec; bosoje > boso

jedanaest > jedanest; posao > poso/posa; pošao > pošo/poša

6. duljenje i jednačenje (asimilacija)

Sažimanjem dva samoglasnika uvijek nastaje dugi samoglasnik, npr. so (< sol); vo (<vol); jedanest (< jedanaest).

Kada se dulje dva samoglasnika oni se najprije jednače (regresivno i progresivno jednačenje).

- **regresivno** ('kao' (/ao/ > ō) > ko) - jednačenje prvoga samoglasnika prema drugomu
- **progresivno** ('kao' /ao/ > ā) - jednačenje drugoga samoslasnika prema prvom

Ako se nađu ***e*** i ***o*** jedan pored drugog, u jednačenju prevladava *o* (mojega > moga).

7. razjedničavanje (disimilacija)

Pojava suprotna asimilaciji do koje dolazi da bi se izbjeglo ponavljanje istih glasova u susjednim slogovima.

Ugl. se javlja u I jd. nekih imenica m.r. koje završavaju na nepčani ili nekadašnji palatalni suglasnik, a u **osnovi** im je ***e***, npr. Bečom, zecom, knezom.

8. pokretni samoglasnici

Pojava samoglasnika koji se mogu i ne moraju nalaziti na kraju riječi; nema utjecaja na značenje riječi. Rezultat je otpadanje samoglasnika radi jezične ekonomije:

npr. sad/sada, mojem/mojemu, žutom/žutomu, kad/kada

POJAVE KOJE NISU STROGO SAMOGLASNIČKE:

9. ispadanje slogova (haplologija)

Dolazi do ispadanja kada se u riječi nađu dva jednaka sloga jedan do drugoga.

npr. zakononoša > zakonoša; bremenonoša > bremenoša

Može doći do ispadanja i različitih slogova. – **otpadanje slogova** (pojednostavljivanje)

npr. gledaj > gle; hodimo > homo

10. premetanje (metateza)

Odnosi se na metatezu likvida. Zahvatila je sekvencije: */or/, /ol/, /er/, /el/;* dolazi do zamjene samoglasnika likvidom: > */ra/, /la/, /re/, /le/,* a onda do metateze: > /rā/, /lā/, /rě/, /lě/.

/or/, /ol/, /er/, /el/ > /ra/, /la/, /re/, /le/ > /rā/, /lā/, /rě/, /lě/
(> tzv. nepotpuna metateza > puna metateza)

npr. gardЪ > grad; galva > glava; pelnЪ > plěnЪ; bergЪ > brěg

2. pitanje – KONSONANTIZAM

2.1. Praslavenski suglasnički sustav

Ima 15 jedinica: *b, d, g, x, j, k, l, m, n, p, r, s, t, w, z*

- okluzivi: **p, t, k, b, d, g**
- frikativi: **s, z, x**
- sonanti: **m, n, l, r**
- poluvokali: **j, w**

(nedostajali su palatali c, č, ć, đ, dž, f, lj, nj, š, ž, koje dobivamo jotacijom)

Da bi se mogla ostvariti tendencija otvorenih slogova (oko 600.g.) trebalo se riješiti nekih prepreka:

1) **suglasnika na kraju riječi** – razriješeno:

a) otpadanjem finalnih suglasnika (najprije *t, d,* zatim: *n, m, r, s*)
b) monoftongizacijom diftonga

2) **heterosilabičnih grupa i geminata** – razriješeno:

a) pomakom prvobitne granice sloga: VK/KV > V/KKV
b) stvorene su nove skupine (najveću ulogu ima fonem *j*)

VK/jV > V/KjV > V/KjV – primarna jotacija

Sudjeluju svi suglasnici, a **rezultat** je niz palatalnih suglasnika koji do tada nisu bili fonemi u sustavu. *J* se ugradio u nove suglasnike i nestao iz sustava.

2.2. Primarna praslavenska jotacija

Stvara praslavenski inventar i povećava broj suglasnika. Stvaraju se i palatali.

Imamo četiri koraka:

1) *kj > č, *gj > ž, *zj > ž, *xj > š, * sj > š
- najstarija i zajednička svim slav. jezicima (npr. duša, koža)

2) *rj > r' (palatalno r), ***nj > ń (nj), *lj > Ĺ (lj)**

3) *pj > plj, *bj > blj, *mj > mlj, *vj > vlj
- u doba raspada praslav. jezika i pojava epenteze (epentetsko *l*)

4) **tj* > *ć* (ŠN), ***t'*** (ČN), ***č*** (KN); ****dj* > *đ*** (ŠN), ***j*** (ČN, KN)
(- bug. i mak.: **tj > č, c, št; *dj > j, z, ž, žd*)
- vrijeme konačnog raspada praslav. jezika, šarolikost jezičnih refleksa na slav. području

Rezultat jotacije je nastajanje niza palatalnih suglasnika koji dotad u sustavu nisu postojali na razini fonema.

Uz jotaciju djeluje i **palatalizacija** (rezultati se djelomično podudaraju s rezultatima jotacije):

1. palazalizacija (bože, duše, kričati...) - regresivna
2. palatalizacija (sibilarizacija: ruci, nozi...) - regresivna
3. palatalizacija (proricati, dizati...) - progresivna

2.3. Razvoj starohrvatskoga suglasničkoga sustava

Nove promjene dovele su do redukcije poluglasova, izmijenjena je konfiguracija riječi, pomaknuta je stara granica sloga, promijenjen je sastav slova, sustav se rasterećuje nekih distribucijskih pravila. Starohrvatski suglasnički sustav nakon redukcije *∂* ima 24 jedinice.

Starohrv. sugl. sustav (**24** jedinice): *b, c, č, ć, d, đ, g, h, k, l, ĺ, m, n, ń, p, r, r', s, š, t, v, z, ʒ, ž*

Javljaju se nove zakonitosti u suglasničkim skupinama:

a) **asimilacije** (po zvučnosti i mjestu tvorbe)
b) **redukcije**

- **korelacija po zvučnosti**, nakon redukcije šva:

osjeća se praznina

zvučni	b	d	g	đ	ž	z	3	-	-
bezvučni	p	t	k	ć	š	s	c	h	č

Današnji sugl. sustav (**25** jedinica): *b, c, č, ć, d, đ, dž, f, g, h, j, k, l, ĺ, m, n, ń, p, r, s, š, t, v, z, ž*

- nema: ***r', ʒ***, a nove jedinice su: ***f , dž, j***

2.4. Razlike između starohrvatskoga suglasničkoga sustava i današnjega suglasničkoga sustava

Starohrvatski suglasnički sustav ima **24** jedinice: *b, c, č, ć, d, đ, g, h, k, l, ĺ, m, n, ń, p, r, r', s, š, t, v, z, ʒ, ž*. Ima: *r', ʒ*, a nema: *f, dž, j*.

Današnji suglasnički sustav ima **25** jedinica: *b, c, č, ć, d, đ, dž, f, g, h, j, k, l, ĺ, m, n, ń, p, r, s, š, t, v, z, ž*. Izbačeni su: *r', ʒ*, a nove jedinice su: *f, dž, j*.

2.5. Jotacije (suglasničke pojave)

1. prva, druga, treća palatalizacija

2. praslavenska/primarna jotacija

3. starohrvatska/sekudarna jotacija

- nakon 14. st.; mlađa; nakon gubitka poluglasa
- **l+j >lj* (veselje); *n+j > nj* (imanje); *t+*j > ć* (braća)*; d+j >* (oruđe)
- ne zahvaća sve suglasnike i ne provodi se dosljedno (svanut*∂*je, brat*∂*je)

4. novija jotacija

- *j* u kratkom refleksu *ě* jotira samo *l* i *n* (ljeto, koljeno, ljepota, nježan snjegovi...)
- ostali suglasnici ostaju nejotirani (djed, vidjeti, zjenica...)

5. najnovija jotacija

- *j* iz refleksa ě jotira i ostale suglasnike (đevojka, pljesma...)
- štokavsko narječje: istočnohercegovačko-krajiški dijalekt

6. jednačenje/asimilacija po zvučnosti

- npr. glad*∂*ka > gladka > glatka

7. jednačenje/asimilacija po mjestu tvorbe

- npr. voz- > vožnja

8. razjednačivanje/disimilacija

- npr. čt > št (počten > pošten)

9. premetanje/metateza

- npr. doiti > dojiti > doći; k*∂*to > kto > tko

10. ispadanje suglasnika

- npr. ot*∂*ca > otca > oca; člověk > čovjek

11. *l* > *o*

- štokavski; nedosljedno; od 14. st.
- npr. htio, posao; val, bol

3. pitanje – AKCENTUACIJA

3.1. Praslavenski naglasni sustav (inventar i distribucija naglasnih jedinica)

Inventar praslavenskog naglasnog sustava:

a) dugi naglasci:

- **dugi cirkumfleks (â)** → silazan, npr. *zôlto (> zlâto)
- **stari akut (a̋)** → uzlazan, npr. *kőrva (> kràva)
- **dugi neoakut (ã)** → uzlazan, npr. *kõrľъ (> krãlj)

b) kratki naglasci:

- **kratki cirkumfleks (ȁ)** → silazan, npr. *slȍvo (> slȍvo)
- **kratki neoakut (à)** → uzlazan, npr. *bòbъ (> bȍb)

Distribucija: na početnom slogu imamo â, ȁ, a̋, ã, à; na središnjem slogu imamo a̋, ã, à; na dočetnom slogu imamo a̋, ã, à.

	silazan		uzlazan		
početni slog	â	ȁ	a̋	ã	à
sred. slog			a̋	ã	à
dočetni slog			a̋	ã	à

Što se dogodilo s naglasnim jedinicama?

- dugi cirkumfleks (â) > (â) → ostao isti, ali drugi naziv
- dugi neoakut (ã) > (â) → mijenja samo znak
- stari akut (a̋) > (ȁ) → pokratio se
- kratki cirkumfleks (ȁ) > (ȁ) → ostao isti
- kratki neoakut (à) > (ȁ) → mijenja samo znak

3.2. Stari tronaglasni sustav (pozicije)

- ◌̑ , \\ , ~

Do njega dolazi u starohrvatskom razdoblju (12. - kraj 14. st.).

Dolazi do **redukcije** *∂*:

1. u slabom položaju (kraj riječi) - Ø nestaje
2. u jakom položaju - ide u *a, e, o* (kl'uč*∂* > kl'ũč – nova akcenatska - starohrvatski akut)

    a) **kratka penultima** – realizira se isti naglasak, kratki silazni, a promjene su unutar akcenatskog tipa
    b) **duga penultima** – novoakcenatska jedinica -> **starohrvatski akut**

Pozicije akuta su:

1. silina je s krajnjeg naglašenog poluglasa prešla na dugu penultimu – pomak za jednu moru, ostvaruje se dugi uzlazni naglasak – akut

2. akut kao rezultat sažimanja (kontrakcije) – stežu se dva susjedna kratka samoglasnika od kojih drugi nosi silinu, akut se pojavljuje sustavno

3. položajno (pozicijsko) duljenje – događa se na iskonski kratkim samoglasnicima u slogu zatvorenom sonantom

4. pojava analoškog akuta (analogija) – pojavljuje se u prez. osnovi glagola 2. razreda kao prezentski akut i u G jd. im. ž. r.

5. rane dezoksitoneze – regresivni pomak naglaska s krajnjeg sloga na prethodni

*Takav stari tronaglasni sustav (◌̏ , ◌̂ , ◌̃) sa starim mjestom naglaska postoji u mnogim čakavskim govorima, vrlo rijetko u kajkavskom dok ga u štokavskom nema u istom smislu kao u čakavskom jer su svi štokavski govori koji čuvaju neoakut pretrpjeli fakultativne retrakcije bar u nekim pozicijama.

3.3. Stariji dvonaglasni sustav

- ◌̃ , \\

Nastaje nakon što se gubi akut iz starog tronaglasnog sustava i ima potpuno završeni proces **promjene akuta u dugosilazni naglasak (ã > â).**

1. prvo se zahvaća akut na zadnjem slogu na kraju rečenice (- Ja sam brzo šãl. > Ja sam brzo šâl.)

2. akut prelazi u dugosilazan naglasak na zadnjem slogu unutar riječi (- pi'tãl > pi'tâl)

3. zatim zahvaća prvi slog, a akut ostaje u središnjem slogu (- sũša > sûša; crĩkva > crîkva)

4. u nekim govorima zahvaća i središnji slog (- divôjka, pečûrka, palênta)

3.4. Jednonaglasni sustav

- ' (svi naglasci se označavaju okomitom crticom)

Nastao je od starijeg dvonaglasnog sustava, nakon što su se pokratile prednaglasne i zanaglasne duljine:

a) **zanaglasna** (materīn > materi'n)
b) **prednaglasna** (pītat > pi'tat)

Dokidaju se kvantitativne opozicije (kvantiteta - duljina ili kratkoća sloga). Bilježi se samo mjesto udara okomitom crticom; označava se mjesto tj. samoglasnik na kojem je naglasak.

- ◌̃ i \\ stapaju se u ' (okomitu crticu)

3.5. Peteronaglasni sustav

- (̀, ̂, ̃, ̀, ́)

Nastao je iz starog tronaglasnog sustava, a čine ga: **kratkosilazni** i **dugosilazni naglasak**, **akut**, **kratkouzlazni** i **dugouzlazni naglasak**.

- npr. dȁžd, sjènica, nôvci, díte, slãmka

*Većina slavonskih govora ima ovakav sustav te se rabi i u staroštokavskom istočnobosanskom dijalektu. Na čakavskom je području zabilježen raspon od jednoakcenatskoga do peteroakcenatskih sustava s očuvanom ili neočuvanom nenaglasnom duljinom.

*Peteronaglasni sustavi, koji uz četiri novoštokavska naglaska imaju još i neoakut, mogu imati starije ili mlađe mjesto naglaska (npr. nòga uz lopäta ili nòga uz lòpata i sl.).